

קידושין במתנה על מנת להחזיר

הרב נחום אליעזר רבינוביץ'

מקורות

- I. קידושין ו, ב: "אמר רבא הילך מנה על מנת שתחזירהו לי...". ועיין היטב בתוספות ד"ה "לבר".
- II. רמב"ם: הלכות זכיה ומתנה ג, ט. ולהלן שם ו, יג. הלכות מכירה ה, ז. הלכות אישות ה, כד. הלכות לולב ח, י.
- III. חדושי הריטב"א קידושין ו, ב (מהדורת מוסד הרב קוק עמ' נט): "ומיהו מתנה ע"מ להחזיר הקנאה גמורה היא וממון שלו. וכשמחזירה לו הקנאה גמורה בעי כשאר הקנאות דעלמא".
- IV. השווה רשב"ם בבא בתרא קלז, ב ד"ה "ואם לאו".
- V. רא"ש סוכה פרק ג' ס"ל ל בא"ד: "ולענין הדין אם...".
- VI. וראה גם תשובות מהר"ח אור זרוע סי' קיח.

הסבר הגמרא

בראש סוגיתנו מובאת מימרתו של רבא בענין ביצוע קנין ע"י מתנה ע"מ להחזיר:
"אמר רבא: הילך מנה על מנת שתחזירהו לי, במכר - לא קנה, באשה - אינה מקודשת, בפדיון הבן - אין בנו פדוי, בתרומה - יצא ידי נתינה, ואסור לעשות כן, מפני שנראה ככהן המסייע בבית הגרנות."

הגמרא בהמשך מקשה על דבריו של רבא כך:

"מאי קסבר רבא? אי קסבר מתנה על מנת להחזיר שמה מתנה, אפילו כולהו נמי! ואי קסבר לא שמה מתנה, אפילו תרומה נמי לא! ועוד, הא רבא הוא דאמר מתנה על מנת להחזיר שמה מתנה, דאמר רבא: הילך אתרוג זה על מנת שתחזירהו לי, נטלו והחזירו - יצא, ואם לאו - לא יצא!"

מכח קושיא זו סובר רב אשי שלא כמו שנאמר בשמו של רבא. וכך אומרת הגמרא:
"אלא אמר רב אשי: בכולהו קני, לבר מאשה, לפי שאין אשה נקנית בחליפין". א"ל רב הונא מר בריה דרב נחמיה לרב אשי: הכי אמרינן משמיה דרבא כוותיקין".
 מדברים אלו עולה, שסברת רבא היא, שבכל הקנינים שהוזכרו על ידו מועילה מתנה ע"מ להחזיר, חוץ מקידושי אשה. הסיבה המובאת לכך היא: לפי שאין אשה נקנית בחליפין".

הקושי שבהשוואת חליפין למתנה ע"מ להחזיר

השוואה זו של מתנה ע"מ להחזיר לחליפין טעונה בירור. ואכן התוספות (בד"ה לבר) הקשו על השוואה זו כמה קושיות. האחת באה להוכיח שלא יתכן לומר שמתנה ע"מ להחזיר היא כחליפין ממש, בגלל שמחזירים אותה לבסוף. זאת משום שאין החזרת חפץ החליפין מעכבת את הקנין. וכך כותבים התוספות: "וא"ת במאי דמו לחליפין אי משום דחליפין הדרי הא בחליפין גופייהו אמר בנדריים פרק השותפין (דף מה:): דאי תפיס לה מיתפסי". בסוף דבריהם מוסיפים התוספות קושיא נוספת, אשר מטרתה גם היא להוכיח, שאין מתנה ע"מ להחזיר כקנין חליפין ממש. קנין חליפין חייב להתבצע באמצעות כלי, ואינו יכול להתבצע באמצעות כסף. ואילו אצלנו בגמרא מדובר במקרה בו המתנה ע"מ להחזיר היא מְנָה. מכאן, שמתנה ע"מ להחזיר אינה סוג של קנין חליפין, שהרי חליפין לא ניתן לבצע בכסף. וכך כותבים התוספות: "תדע, דאי כחליפין דמו, במכר היאך קנה בהאי מנה? הא אין מטבע נעשה חליפין!"

בהמשך דבריהם, מביאים התוספות קושיא נוספת המוכיחה, שלא ניתן לומר שחליפין ומתנה ע"מ להחזיר דומים בכך שמעשה הקניין מתבצע בעצם הסמליות שיש במעשה הקנין. זאת משום שחייבים לומר שמתנה ע"מ להחזיר נחשבת כנתינת דבר ממשי, ומכאן שהיא סוג של קנין כסף, ולא עוד סוג של קנין חליפין. וכך כותבים התוספות: "וכן בפדיון הבן, למה יהא בנו פדוי בחליפין? הלא כסף ה' שקלים כתיב, ולא

שיטת התוספות

בעקבות הקושיות שהוזכרו לעיל, הבינו התוספות שכאשר הגמרא אמרה שאין אפשרות לקדש אשה במתנה ע"מ להחזיר "לפי שאין אשה נקנית בחליפין", אין בכוונתה לומר שמתנה ע"מ להחזיר מהוה קנין חליפין ממש. כוונת הגמרא היא, שזו גזירה שמא יאמרו שאשה נקנית בחליפין. דבר זה נובע מהדמיון הטכני שבין שני הקנינים. אנשים נוהגים להחזיר את הסודר בו נעשה קנין חליפין, כפי שמתנה ע"מ להחזיר, מוחזרת בסופו של דבר לנותן המתנה. וכך כותבים התוספות:

"ונראה לר"י דלאו חליפין הוא ומדרבנן הוא דלא הוה קידושין לפי שדרך העולם להחזיר חליפין והני כעין חליפין דמי ואתי למימר אשה נקנית בחליפין הילכך אפקעינהו רבנן לקידושין מינה".

אמנם, דברי התוספות, אינם מיושבים עם פשט דברי הגמרא. שהרי בגמרא כתוב בפשטות "לפי שאין אשה נקנית בחליפין", לא כתוב בגמרא שזו "גזירה שמא יאמרו אשה נקנית בחליפין", ואכן יש שכתבו שכך היא גרסת הגאונים¹.

דברי הרמב"ם

הרמב"ם (בפ"ה מהלכות אישות הכ"ד) בהביאו את ההלכה הנוגעת לדין קידושין במתנה ע"מ להחזיר, כותב כך:

"האומר לאשה הרי את מקודשת לי בדינר זה על מנת שתחזיריהו לי אינה מקודשת בין החזירה בין לא החזירה, שאם לא החזירתו הרי לא נתקיים התנאי, ואם החזירתו הרי לא נהנית ולא הגיע לידה כלום".

דבריו אלו של הרמב"ם יבוארו ביתר באור בהמשך. מכל מקום יוצא מדברי הרמב"ם, שהסיבה שלא ניתן לקדש אשה במתנה ע"מ להחזיר איננה גזירה מדרבנן (כתוספות), אלא שמדאורייתא אין קידושין אלה מועילים.

מאידך, לגבי מְקַר סוּכַר הרמב"ם שאין מתנה ע"מ להחזיר מועלת בו ככסף, והיא חייבת להיות כלי. וכך כותב הרמב"ם (בפ"ה מהלכות מכירה ה"ז):

"הקנה אחד כלי למוכר כדי שיקנה הלוקח אותו הממכר זכה הלוקח, ואע"פ שהקנה לו הכלי על מנת להחזירו, נקנה המקח וזכה בו הלוקח, שהמתנה על מנת להחזיר שמה מתנה...".

מכאן, הרמב"ם הבין שהדין המובא בסוגיתנו, שמתנה ע"מ להחזיר קונה בְּמִקְרָה, הוא רק כאשר היא כלי². אם כן, יש לברר כיצד מגדיר הרמב"ם מתנה על מנת להחזיר. שהרי מחז, הוא סוּכַר שאין אשה נקנית בה. וממילא אין למתנה זו דין כסף. מאידך, בְּמִקְרָה חייבת המתנה ע"מ להחזיר, להיות כלי, וא"כ לכאורה דינה כחליפין החייבים להתבצע באמצעות כלי. לשם כך, יש להקדים ולבאר את גדרה של מתנה ע"מ להחזיר, עפ"י הרמב"ם.

ההבדל בין מתנה ע"מ להחזיר לשאלה

כדי להבין את גדר מתנה ע"מ להחזיר יש לעמוד על המבדיל אותה משאילת חפץ. המהר"ח אור זרוע נשאל בענין זה. השואל הביא כמה חילוקים ביניהם. לפי הבנתו, מתנה ע"מ להחזיר נחשבת לרכושו של המקבל באופן מוחלט, אלא שיש תנאי צדדי, והוא שהמקבל מחויב להחזיר אותה. אם התנאי לא יתקיים ממילא המתנה כאילו לא ניתנה. אמנם חפץ שאול הרי הוא שייך למשאל, הגם שהוא נמצא ברשותו של השואל. מכאן נובעים כמה הבדלים בינה לבין שאלה. אם המשאל הקדיש את החפץ השואל, הרי הוא מוקדש, שהרי הוא של השואל. אמנם אם נותן מתנה ע"מ להחזיר הקדיש את המתנה, אין באמירתו כלום. שהרי

¹ הגרסא מובאת באוצר הגאונים קידושין, חלק התשובות, סי' יח, עמ' 7. זוהי גם גרסת רב האי גאון, בספר המקח והממכר, בתחילת שער יח. וכך גם גרס רבינו חננאל. אמנם אין זו גרסת הרי"ף, שהיה מרבתינו של הרמב"ם.

² אולי יתכן לומר שגרסת הרמב"ם בסוגיתנו היא מְקַר ולא מְקַנָּה. וא"כ דבריו אלו מסתדרים גם בפשט דברי הסוגיא.

חילוק נוסף הוא מביא, במקרה בו קרה אונס לחפץ. וכך הוא כותב:
 "וחלקנו, שאולה חייב באונסין ואכתי של משאיל הוא, אבל מתנה על מנת להחזיר
 של מקבל הוא ואינו חייב באונסין, ומצאתי לי סעד בפרשב"ם פרק יש נוחלין
 (קל"ז ב')³."

אמנם המהר"ח אור זרוע לא קיבל חילוק זה, והוא משיב לו כך:
 "ונראה דאע"ג דבשאלה פטרנו מתה מחמת מלאכה במתנה על מנת להחזיר לא
 יפטר דלא החזירה. את"ל שצריך להחזיר לו החפץ בטובו כמו שהיה כשנתן לו.
 אכן נראה קצת שאם נשבר חפץ הנתון ועדיין שמו עליו יחזירהו ונתקיימה המתנה
 מה שאין כן בשאול."

אמנם נראה שאין הרמב"ם סובר כן, על פי דבריו בהלכות לולב (ה, ו):
 "אין אדם יוצא ביום טוב ראשון של חג בלולבו של חבירו שישאלנו ממנו עד
 שיתתנו לו במתנה, נתנו לו על מנת להחזירו הרי זה יוצא בו ידי חובתו ומחזירו,
 שמתנה על מנת להחזיר שמה מתנה, ואם לא החזירו לא יצא שנמצא כגזול."

יש לדייק בלשון הרמב"ם, שלא כתב בפשטות: "שהרי הוא גזול", אלא: "שנמצא כגזול". מכאן, שאם
 המקבל לא החזיר את המתנה, אין החפץ גזול בידו, אלא רק כמו גזול, שהרי אינו שלו, ולכן לא יצא. על פי
 זה יוצא, שאם המקבל לא הזיק את המתנה ע"מ להחזיר, והסיבה שאין הוא מחזירה היא אונס, אין הוא חייב
 בתשלומים כלל, שהרי לא גזל. אמנם הוא החזיק בחפץ שאינו שלו למשך זמן מסוים, ולכן לגבי מה שהיה
 מרגע נתינת המתנה ועד שהיא נאנסה בידו, החפץ "נמצא כגזול". אמנם אין הוא חייב בתשלומים שהרי
 כאשר החפץ נאנס, הוא היה שייך לנותן המתנה.

מתנה ע"מ להחזיר מהוה נתינת דבר שאין לו שווי ממשי, שהרי עליו להחזירה. למרות זאת, כאמור, סובר
 הרמב"ם שהבעלות עליה היא של מקבל המתנה, ולא של הנותן, ולכן אין דינו כשואל, ואין הוא חייב
 להשיב את שווי המתנה כשנאנסה בידו.

ואכן, שיטתו של הרמב"ם היא, שהמושג בעלות אינו קשור בערכו של החפץ הנמצא ביד הבעלים. לכן,
 תיתכן בעלות גם על חפץ שאין לו שום שווי. דוגמא לדעתו זו של הרמב"ם מצויה בהלכות חמץ ומצה (א,
 ג), שם הוא מביא את המקרה בו עוברים על הלואים "לא יראה" ו"לא ימצא", בעשית מעשה, ולא בשב
 ואל תעשה, ולכן גם לוקים עליו. וכך הוא כותב:

"אינו לוקה משום לא יראה ולא ימצא אלא א"כ קנה חמץ בפסח או חימצו כדי
 שיעשה בו מעשה, אבל אם היה לו חמץ קודם הפסח ובא הפסח ולא ביערו אלא
 הניחו ברשותו אף על פי שעבר על שני לאוין אינו לוקה מן התורה מפני שלא עשה
 בו מעשה, ומכין אותו מכת מרדות."

על פי דברים אלו יוצא, שהרמב"ם הבין שהקונה חמץ בפסח נעשה בעליו, שכן הוא עובר על הלואים "לא
 יראה" ו"לא ימצא". כל זאת, למרות שלחמץ בפסח, אין שווי, שהרי הוא אסור בהנאה. מכאן שתיתכן
 בעלות גם על דבר שאין לו כל שווי.

הסבר דברי הרמב"ם

ניתן לסכם ולומר, שלדעת הרמב"ם, נתינת מתנה ע"מ להחזיר מהוה מסירת הבעלות על דבר כלשהו, ללא
 מסירת שוויו. על פי זה מובן מדוע אין היא מועילה במקרה ככסף. שהרי קנין כסף מתבצע אך ורק כאשר יש
 לו שווי מינימלי של פרוטה. זאת, כאמור, נובע מהעובדה שלמרות שמתנה ע"מ להחזיר מהוה מסירת
 הבעלות על החפץ, אין פירושה נתינת הבעלות על שוויו.

כפי שכבר נתבאר ביתר פירוט באחד מהשיעורים הכלליים הקודמים⁴, לדעת הרמב"ם, קידושי אשה בכסף
 מופעלים ע"י נתינת ההנאה הנובעת מהכסף, ולא בעצם הנתינה. דבר זה נובע מכך שאין דמיון כלל בין קנין
 חפצים לקידושי אשה, למרות שבשניהם יכול הוא להתבצע באמצעות כסף. אין האשה נקנית בקנין הגוף,
 כחפץ, ועל כן, אין די במעשה קנין בעלמא, ויש צורך בנתינה שמביעה הערכה לאשה. זאת כאמור, ע"י

³ בר"ה: "הרי זה מוקדש ומחזר". וכך הוא כותב: "...ונראה בעיני דאם מת בתוך הזמן דפטור מלשלם דלא
 הוה שואל להתחייב באונסין ואף לא שומר להתחייב בגניבה ואבידה אלא מקבל מתנה הוא ולא
 נתחייב אלא בפשיעה".

⁴ שיעור כללי מס' 3.

עקרון זה, האומר שהנאת האשה היא זו המפעילה את הקידושין, מתבטא ברמב"ם בכל פרק ה בהלכות אישות. שם מביא הוא, בין השאר, את דין קדושי אשה במתנה ע"מ להחזיר, שגם הוא כאמור מבוסס על אותו עקרון. וכך כותב הרמב"ם:

"האומר לאשה הרי את מקודשת לי בדינר זה על מנת שתחזיריהו לי אינה מקודשת בין החזירה בין לא החזירה, שאם לא החזירתו הרי לא נתקיים התנאי, ואם החזירתו הרי לא נהנית ולא הגיע לידה כלום".

כלומר: אין אשה מתקדשת במתנה ע"מ להחזיר, שהרי אם לא החזירתם, הרי לא נתקיים התנאי, וכאילו לא קיבלה מאומה. אם החזירה האשה את המתנה, הרי לא קיבלה כל הנאה כדי שתתקדש על ידה. אולם, אם אכן אמר האיש המקדש, שהוא לא מקדש את האשה בדבר הניתן, אלא בהנאה הצדדית שבאה אליה מעצם הניתנה, כמו למשל: הנאה מהתקשטות באותה מתנה ע"מ להחזיר. במקרה כזה תהיה האשה מקודשת, שהרי ההנאה היא זו שביצעה את מעשה הקידושין. וכך ניתן לדייק מדברי הרמב"ם שכתב, שאין האשה מתקדשת בחליפין, רק כאשר היא נתקדשה בחפץ וכך הוא כותב: "האומר לאשה הרי את מקודשת לי **בדינר זה על מנת שתחזיריהו לי אינה מקודשת".** וכן מהמשך דבריו שכתב: " ואם החזירתו הרי לא נהנית ולא הגיע לידה כלום".

אמנם בפדיון הבן מועילה מתנה ע"מ להחזיר, שהרי שם אין צורך בנתינת שווי אלא רק בנתינת הבעלות על חמש סלעים לכהן ולא בנתינת שוויים. הוא הדין גם לגבי לולב. כדי לצאת ידי חובת נטילת לולב, די בכך שתהיה בעלות על הלולב, ואין כל צורך שיהיה לו שווי.

סיכום

הרמב"ם סובר שהגורם המפעיל את קידושי האשה חייב להיות הנאה לאשה. לכן אין אשה מתקדשת בחליפין, שהרי אם כך היה, היו הקידושין מופעלים, ע"י מעשה נתינה של חפץ ולא ע"י נתינת הנאה לאשה. זו גם הסיבה שאין אשה נקנית במתנה ע"מ להחזיר, שהרי גם שם אין הקידושין מתבצעים ע"י נתינת הנאה, שהרי חייבת היא להחזיר את המתנה. זו אם כן כוונת הגמרא באמרה שאין אפשרות לקדש במתנה ע"מ להחזיר, "לפי שאין אשה נקנית בחליפין". אמנם נתינת מתנה ע"מ להחזיר מהוה נתינה ממשית של בעלות, ולכן היא תועיל לגבי דברים בהם נדרשת רק בעלות על החפץ. כמו נתינת מתנה ע"מ להחזיר לכהן בשביל פדיון הבן, וכן כדי לצאת ידי חובת נטילת לולב בחג הסוכות. במקרה תועיל מתנה ע"מ להחזיר אם היא כלי, לבצע בו קנין חליפין, שהרי בחליפין אין חשיבות לשווי של הכלי, אלא לעצם מעשה הניתנה.